

روش‌های مهارت‌افزایی در برانگیختن عواطف بین زوجین براساس سیره پیامبراعظم

فاطمه زنداقتایی^۱، اعظم آرزومند (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۱۲

مقاله علمی تخصصی

چکیده

خانواده که ارکان اصلی آن را زوجین هستند به عنوان اساسی‌ترین واحد اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ تقویت و یا تضعیف روابط بین زوجین نقش مهمی در استحکام خانواده دارد. تحقیق حاضر با هدف تبیین مهارت‌های گفتاری و رفتاری عواطف بین زوجین براساس سیره پیامبراعظم صلی الله علیه و آله با تکیه برآیات، روایات و سیره آن بزرگوار به روش توصیفی و تحلیلی نگارش شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که اصل در زندگی خانوادگی به وجود آوردن فضایی آرام و محبت‌آمیز است و این امر بستگی به توانایی زوجین در مهارت حل مسئله دارد. مهمترین روش‌های مهارت‌افزایی عواطف بین زوجین را می‌توان در دو حیطه بیان کرد. روش‌های مهارت‌افزایی گفتاری بین زوجین که براساس آن، زوجین با کلامی خوش و زیبا نسبت به یکدیگر ابراز علاقه نموده و برای دوام و تحکیم روابط بین خود زبان عذرخواهی داشته و همدیگر را مورد حمایت معنوی خویش قرار داده تا بال پرواز یکدیگر شوند و این زمانی میسر خواهد شد که متقابلاً قدردان زحمات همدیگر بوده و زمینه استحکام روابط خانوادگی و صمیمیت را فراهم آورند. نیز روش‌های افزایش مهارت‌های رفتاری بین زوجین بیانگر آن است که احترام نهادن زوجین به شخصیت یکدیگر سبب تضمین سلامت خانواده گشته و مدارا و عفو و گذشت رکن ایجاد انس و الفت در بین ایشان شده همچنین هدیه دادن و یاری همدیگر سبب تأمین نیازهای عاطفی آنها شده و دلگرمی و همدلی زوجین در خانواده را در پی دارد.

کلیدواژه‌ها: سیره پیامبراعظم، مهارت‌های گفتاری، مهارت‌های رفتاری، عواطف بین زوجین، تحکیم خانواده.

۱. دکترای تخصصی پژوهشگر مدرسه علمیه عالی امام حسین علیه السلام zand1382f@gmail.com

۲. تحصیلات سطح ۳- تفسیر علوم قرآنی، طلبه حوزه علمیه فاطمیه کرمان

Arezomand398@gmail.com

مقدمه

خانواده یکی از بنیادی‌ترین و اساسی‌ترین نهادهای اجتماعی است که دارای اهمیت فراوانی می‌باشد. خداوند متعال زن و مرد را از حقیقتی یگانه آفرید و آنان را مکمل هم قرار داد تا در کنار همدیگر هسته اولیه زندگی را تشکیل داده و براساس تعالیم و دستورات حیات بخش الهی، خانه را لبریز از مهر و عاطفه و شادابی نمایند و زمینه‌ساز نسلی نیکو در عرصه گیتی و تداوم حیات انسان در خیمه گاه زندگی شوند.

زندگی انبیاء علیهم‌السلام به عنوان کامل‌ترین انسانها بهترین الگوی بشر در طول تاریخ است، در این میان سیره رسول خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم براساس قرآن و سایر منابع شیعه و سنی مترقی‌ترین و درخشان‌ترین سیره در همه ابعاد از جمله برخورد با خانواده است که می‌تواند راهگشای دیروز و امروز خانواده‌ها باشد.

با توجه به اینکه کانون خانواده مکانی ارزشمند و بسیار مقدس است و نقش عظیمی در سرنوشت انسان و جامعه دارد باید از استحکام لازم برخوردار باشد، معمولاً خانواده‌هایی که فاقد مهارت‌های لازم در زندگی مشترک خویش هستند و اطلاع چندانی از کیفیت ارتباط با یکدیگر ندارند، زمینه بروز اختلافات و ناسازگاری در بین آنان بیشتر است. امروزه طلاق‌های عاطفی بر اثر بدبینی و یا کوتاهی در انجام وظایف زناشویی بین زوجین شکافهای عمیقی را به وجود آورده، که درآمارها به وضوح دیده می‌شود، حق آن است به جای پاک کردن صورت مسئله، یعنی جدایی و فروپاشی خانواده، به سراغ تقویت بنیان خانواده‌ها رفته و نقاط ضعف آنها شناخته و با ایجاد مهارت افزایی بین زوجین به استحکام خانواده‌ها افزود.

مهارت داشتن یعنی زبردست بودن (معین، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۴۴۵۷)، توانایی که افراد نه تنها از قوه به فعل درآورند بلکه فعلیت آن هم برایشان ملکه شود. بدست آوردن مهارت لازم و شیوه‌های درست همسررداری امری ضروری است که شناخت توجه و درنگ در الگوها و نمونه‌ها در این زمینه، راه گشاست. در این رابطه لازم است بازبینی دوباره‌ای به زندگی پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم صورت گیرد و سعی شود مصداق‌هایی از سیره گفتاری و رفتاری ایشان را برای نسل حاضر به شکل عملی بازگو گردد تا ضمن تداوم روابط زوجین قدمی در راه استحکام خانواده نیز باشد.

مهمترین تحقیقات سابق بر موضوع را می‌توان در دو دسته جای داد:

الف) پژوهش‌هایی که به سیره پیامبراعظم ﷺ با همسران می‌پردازد که شامل:

۱. جلوه ای از اصل مودت و رحمت در سیره خانوادگی پیامبر ﷺ، نوشته مصطفی دلشاد تهرانی (۱۳۸۵) که به بیان جایگاه مودت و رحمت در زندگی خانوادگی پیامبراعظم ﷺ با توجه به آیات قرآن پرداخته و به موضوعاتی همچون محبت به کودکان و محبت به خانواده نیز اشاره داشته است.

۲. پیامبر اکرم ﷺ و همسررداری مطلوب، راه کارها و آسیب‌ها، نوشته غلام رضا صالحی (۱۳۸۵) که به اهمیت اجتماعی و اخلاقی زندگی مشترک وظایف زوجین پرداخته و عوامل کلیدی در همسررداری مطلوب از دیدگاه پیامبر اکرم ﷺ را به صورت کلی بیان داشته است.

۳. بررسی اصول اخلاق خانوادگی و همسررداری نزد پیامبر ﷺ، نوشته فرزین سلیمی (۱۳۹۱) محقق در این تحقیق به بیان جایگاه و اهمیت تشکیل خانواده و شخصیت زن در سیره نبوی پرداخته و اصول اخلاق خانوادگی پیامبراعظم ﷺ را در دو بعد، حقوق همسران و حقوق فرزندان و تربیت آنها مورد بررسی قرار داده است. ولی تحقیق مبتنی بر آیات و روایات نیست.

ب) تحقیقاتی که که به بررسی روابط زوجین به گذشته و حال پرداخته است که شامل:

۱. ابراز علاقه همسران، هنر زندگی در مسیر بندگی، نوشته علی سرلک، فاطمه سعیدی (۱۳۹۲) با تأکید بر اهمیت ابراز علاقه همسران و تبیین روش‌های ابراز آن از منظر آیات و روایات به منظور کاهش طلاق‌های عاطفی و حقوقی پرداخته است.

۲. رابطه پابندی مذهبی با الگوهای ارتباطی زوجین، نوشته محمد ثناگویی، مسعود جان بزرگی، علیرضا مهدویان، (۱۳۹۰). که با روش آماری به بررسی موضوع مورد نظر پرداخته و تفاوت معناداری بین الگوهای ارتباطی زوجین در افراد پایبند به مذهب در مقایسه با افرادی که پایبندی به مذهب ندارند وجود دارد.

۳. مهارت‌های گفتاری و شنیداری از منظر آموزه‌های دینی، نوشته اسماعیل قدوی صومعه سرایی، محمد رضا احمدی، جعفر هوشیاری، (۱۳۹۸). که با توجه به آیات و روایات به گفت و گو کنندگان و بخصوص زوجین این مهارت را می‌آموزد که ارتباط میان فردی، گفتاری و

شنیداری مفید و تأثیرگذاری را تجربه کنند.

۴. آرامش در خانواده از نگاه اسلام، نوشته محمد ثناگویی، (۱۳۸۹). به موضوع آرامش که اصل و بنیان خانواده است و از دیدگاه اسلام بسیار مهم است پرداخته و مشکلات برهم زدن آرامش خانواده‌ها را مورد بحث قرار داده است.

آنچه از مقالات گفته شد در آنها به طور جداگانه به رویکردهای مهارتی و یا سیره پیامبر ﷺ پرداخته شده. اما در مقاله حاضر به شیوه‌های مهارتی بین زوجین و سیره پیامبر ﷺ با همسران براساس آیات قرآن و روایات پرداخته و سعی نموده با نگاهی نو و مصداقی، روش‌های مهارت افزایی را براساس سیره آن حضرت تبیین کند.

سیره پیامبر ﷺ الگویی در تحکیم روابط زوجین

نهاد خانواده از محبوب‌ترین بنیادهای بشری نزد خدای متعال است. خانواده پیوند پاک و الهی بین یک زن و مرد، تجلی گاه مهر و محبت و محیطی برای پرورش انسانهای سالم و سعادتمند است. یکی از مسائلی که در اسلام بسیار دارای اهمیت بوده و قرآن و روایات متعددی به آن پرداخته، مسئله خانواده می‌باشد.

رسول گرامی اسلام ﷺ در جمله‌ای زیبا می‌فرماید: در اسلام هیچ بنایی ساخته نشد که نزد خداوند محبوب‌تر و ارجمندتر از ازدواج باشد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۲۲) جامعه انسانی مرهون خانواده‌های پاک است زیرا انسان‌های بزرگ در دامن خانواده‌ها رشد می‌کنند و هدایت جامعه را برعهده می‌گیرند. فاطمه زهرا ؑ در خانواده پیامبر ﷺ پرورش یافت و حسنین ؑ و زینب ؑ در دامن ایشان و امیرمؤمنان ؑ رشد یافتند.

سعادت آدمی در جامعه بشری در نهاد خانواده و پاکی و صداقت آن نهفته است چه زیباست که بنای چنین نهاد مقدسی با الگو قرار دادن زندگی پیامبراعظم ﷺ پی ریزی شود. پیامبری که به گفته مقام معظم رهبری: «امروز امت اسلام و ملت ما بیش از همیشه به پیامبر اعظم ﷺ نیازمند است. به هویت او، به بشارت و انذار او و به پیام و معنویت او و به رحمتی که او به انسانها درس داد و تعلیم داد». (بیانات آیت الله خامنه‌ای، ۸۵/۱/۱). یکی از بزرگترین امتیاز

مردان الهی و اسرار بقای آنان در طول تاریخ این بوده که آن بزرگواران اسوه بشریت بوده‌اند مانند رسول خدا ﷺ که به فرموده قرآن کریم اسوه برای همه مؤمنان است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَمَن يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ»؛ (ممتحنه / ۶) (آری) برای شما در زندگی آنها اسوه حسنه (و سرمشق نیکویی) بود، برای کسانی که امید به خدا و روز قیامت دارند؛ و هر کس سربپیچی کند به خویشتن ضرر زده است، زیرا خداوند بی‌نیاز و شایسته ستایش است!

یکی از مسائل مهم دیگری که اسلام روی آن به سبب تشکیل خانواده تأکید دارد، کسب آرامش است. با ایجاد خانواده، زن و مرد احساس آرامش و سکونت می‌کنند برطبق آیات قرآن کریم، عالم به صورت زوج آفریده شده (ذاریات / ۴۹) و انسان نیز از این قائده مستثنی نبوده و به صورت جفت آفریده شده است (نبا / ۸) و این بدان معنی است که هر کدام از جفت‌ها بدون دیگری ناقص بوده و آنگاه که در کنار هم قرار گرفته و تشکیل خانواده دهند یکدیگر را از نظر روحی و جسمی و بقیه ابعاد کامل می‌نمایند.

بنابراین اصل در زندگی خانوادگی وجود فضایی آرام و محبت‌آمیز است که زن و شوهر باید سعی کنند در محیط خانواده میان اعضا آرامش بوجود آورند. البته مشکلات و برخی عوامل سبب خواهد شد این آرامش به خطر بیفتد که لازم است شناخته شده و راه حل‌هایی برای آنها اندیشیده شود. (ثناگویی، ۱۳۸۹)

مشکلات قوه تفکر را از بسیاری جهات مشغول می‌کند اما هنر آنست که بتوان آنها را به یک معادله ساده تبدیل و حل کرد. برخی از افراد خودشان را با مشکلاتشان تعریف می‌کنند در واقع مشکلات زندگیشان بخشی از وجودشان شده و مسیر زندگی را برای آنها مشخص می‌کنند.

خوب است بدانیم انسان به راحتی می‌تواند تسلیم مشکلات زندگی شود اما از طرفی دیگر آن چنان قدرتی دارد که می‌تواند با هر مشکلی مواجه شده و آن را رفع و دفع نماید. این قدرت حل مسئله است. مشکلات هر قدر هم که با اهمیت باشند، نباید تهدیدی برای سلامتی و حال خوب خانواده شوند. در حقیقت هر مشکلی یک مانع در مسیر زندگی است و وقتی مانع برطرف شود باعث رشد و قدرت تفکر انسان می‌گردد.

از کلیدهای موفقیت، عملکرد خانواده ها و تواناییشان در حل مسائل است مسلماً هر خانواده ای در مسیر زندگی خود به برخی مشکلات برخورد می کند و در اینجا خانواده هایی که مهارت حل مسئله دارند در زمان بروز مشکل، عملکرد بهتری از خود نشان می دهند. مسائل خانوادگی به دو صورت خود را نشان می دهند. برخی از آنها شامل تصمیمات روزمره هستند که به آنها مسائل ابزاری گفته؛ نوع دیگر از مسائل مربوط به احساسات و عواطف اعضای خانواده می باشد که به آنها مسائل عاطفی می گویند.

خانواده هایی که مهارت حل مسئله را آموخته باشند، به جای انکار و پرهیز از روبرویی با مشکلات و پذیرفتن اثرات مخرب آن، مانند افسردگی و اضطراب به حل مسئله پرداخته و خانواده را از بحران بیرون می آورند. مهارت حل مسئله به زوجین کمک می کند در هنگام روبرویی با مشکلات، با آن مقابله کرده و با احترام و حوصله با یکدیگر صحبت کرده و گوشه شنوا باشند. مانند یک تیم عمل کرده و راه حلی پیدا کنند که علاوه بر ایجاد آرامش، الگوی خوبی برای فرزندان باشند.

۲. روش های مهارت افزایی گفتاری بین زوجین

دوستی و محبت در آغاز بنای خانواده، محرک زندگی جدید به حساب می آید، تداوم و حیات این زندگی نیز به دوستی و محبت نیازمند است. پس مهر و محبت میان همسران، از ارکان اصلی زندگی مشترک است. از مواردی که باعث بی علاقه همسران گشته و موجب آسیب جدی در روابط زناشویی می شود، این است که ایشان در ذهن خود تصور کنند که طرف مقابل به ایشان بی توجه است که باعث احساس بی ارزشی و پوچی خواهد شد و زمینه ساز تنش و اختلاف می گردد. (شیخ زاده، ۱۳۸۸، ص ۷۵) خداوند متعال در مورد مودت و رحمت بین همسران می فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»؛ (روم/۲۱) و یکی از آیات او این است که برای شما از خود شما همسرانی خلق کرد تا به سوی آنان میل کنید و آرامش گیرید و بین شما مودت و رحمت قرار داد و در همین آیتها هست برای مردمی که تفکر کنند. در ادامه به مهمترین روش های

مهارت‌افزایی گفتاری بین زوجین بر پایه محبت در سیره پیامبر ﷺ اشاره می‌شود:

۱۲. اظهار علاقه زبانی زوجین نسبت به یکدیگر

اولین و مهم‌ترین نیاز آدمی، محبت و عشق است، این نیاز با انسان به دنیا آمده و تا آخرین لحظه حیات در نهاد انسان باقی می‌ماند. محبت و دوستی، هدیه‌ای با ارزش از سوی خداوند است که به زوج‌های جوان ارزانی شده است. رسول گرامی اسلام ﷺ می‌فرماید: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِمَرْأَةٍ: إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا»؛ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶۹) این گفته مرد به زنش که «دوستت دارم»، هرگز از قلب زن بیرون نمی‌رود.

از ویژگی‌های گفتاری پیامبر اعظم ﷺ ابراز علاقه و دوستی نسبت به همه همسرانشان به تناسب با شأن آنان بود، ایشان به گونه‌ای با همسران خود برخورد می‌نمودند که همه آنان خود را نزد آن حضرت محبوب‌تر می‌دانستند، نقل شده است: «وقتی که در حجه الوداع شتر صفیه از رفتن ایستاد و صفیه از شدت ناراحتی گریه می‌کرد، پیامبر ﷺ با دست خود اشک‌هایش را پاک کرد و او را دل‌داری داد و با او صحبت نمود تا آرام شود بعد دستور داد، قافله همان جا فرودآید، در حالی که تصمیم به فرود آمدن در آن مکان را نداشت.» (ابن الاثیر، بی‌تا، ج ۷، ص ۱۶۹)

همچنین «پیامبر اعظم ﷺ هنگامی که با ام سلمه که دارای فرزندان زیادی بود و آنها را بسیار دوست می‌داشت، مواجه می‌شد، احوال آنان را می‌پرسید و برآنان اسم جدیدی می‌گذاشت که نشانه توجه آن حضرت به ام سلمه بود. به عنوان مثال ام سلمه دختر کوچکی داشت به نام زینب، که ایشان او را از روی محبت زُنب صد می‌کردند.» (همان)

همچنین به زبان آوردن عشق و دوستی و تحسین کردن یکدیگر همراه با بیان خوبی‌ها و توانایی‌ها و به گفتگو نشستن با هم، تأثیر بسیار فراوانی در جلب اعتماد همسران داشته و سبب برطرف شدن مشکلات زندگی می‌شود. یکی دیگر از موارد اظهار علاقه رسول گرامی اسلام نسبت به همسران خویش اینگونه بیان شده که «وقتی به بره دختر حارث از بنی مصطلق که در جنگ اسیر شده بود، پیشنهاد ازدواج داد و او با خوشحالی پذیرفت، اسم او را جویریہ نهاد. و با این کار

محبت او را بیشتر به خود جذب کرد.» (همان، ص ۵۸)

همچنین یکی از مواردی که دلالت بر علاقه پیامبر اعظم ﷺ به همسرانشان می‌کند. پذیرش داور در بروز اختلافات و نحوه برخورد ایشان است؛ از سعید بن جبیر از ابن عباس نقل شده است: در نزاع و اختلاف‌های که بین حفصه و پیامبر ﷺ وجود داشت حضرت فرمود: آیا می‌خواهی دآوری بین ما قضاوت کند. وقتی حفصه به دآوری تن داد حضرت به دنبال عمر بن خطاب پدر حفصه فرستاد هنگامی که عمر وارد شد که پیامبر اسلام ﷺ به حفصه فرمود: مطالبت را بگو، حفصه گفت: تو بگو ولی راست بگو. عمر از این حرف ناراحت شد و حفصه را کتک زد و گفت ای دشمن خدا، پیامبر غیر حق نمی‌گوید. پیامبر ﷺ از کتک کاری عمر جلوگیری کرد. عمر گفت: سوگند به کسی که محمد را مبعوث ساخت اگر مجلس او نبود و مرا منع نمی‌کرد آنقدر تو را می‌زدم تا بمیری! (اما این مهر و محبت پیامبر اعظم بود که حفصه را از دست خشونت پدرش نجات داد). (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۵۵)

به هر حال از مجموع کلمات و گفتارهایی که از پیامبر ﷺ نقل شده و در لابلای کتاب‌های روایی و تفاسیر نمونه‌های دیگر را می‌توان پیدا کرد و فهمید که این برخوردها سبب جذب قلوب همسران ایشان می‌شد.

این گونه گفتارها اگرچه امروزه متداول شده و همسران نسبت به یکدیگر بیشتر اظهار علاقه و دوستی می‌نمایند اما این برخوردهای پیامبر با خانواده را باید به نسبت عصری سنجد که زن موجودی ضعیف بوده و از خود اختیاری نداشت و مردان در آن روزگار چنین ابراز محبت‌هایی را دون شان خود و شرم می‌دانستند. بنابراین انجام این گونه ابراز علاقه‌ها از جانب رسول گرامی اسلام که دال بر شدت محبت و مودّت نسبت به همسران خود بود برای جامعه آن روز بسیار گران می‌آمد زیرا جامعه قبول دار این مطلب نمی‌شد که مردی به همسر خود شخصیت اجتماعی بدهد و به سخنانش گوش داده به او محبت کند چه رسد به اینکه قهر کرده و با تندی با شوهرش سخن بگوید. (عابدینی، ۱۳۸۵، ش ۵۲). در همین زمینه از انس بن مالک نقل شده که: «مَا رَأَيْتُ أَحَدًا كَانَ أَزْهَمَ بِالْعِيَالِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، (نیشابوری، ۱۳۲۹، ج ۴، ص ۱۸۰۸)، من هیچ کس را مهربان‌تر از رسول خدا به اهل بیت و عیال خود ندیدم.

مهرورزی مردان در خانواده، موجب صفا و صمیمیت می‌شود. شهید مطهری در این باره می‌گوید: رکن حیات خانوادگی، عواطف و احساسات مرد نسبت به زن می‌باشد که در پرتو آنها هم به همسر و فرزندان و هم به زندگی صفا و خرمی و جلا می‌بخشد، حمایت و مهربانی زبانی و قلبی مرد نسبت به همسرش آنچنان با ارزش است که ازدواج بدون آنها برای زن غیر قابل تحمل است. (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۲۰۷)

محبت زبانی به زن نیز از مصادیق برخورد خوش است. زنان محبت را به هر چیز دیگری مقدم می‌دانند و محبت در حقیقت مهم‌ترین اولویت زندگی آنان است. پس زن و مرد باید به بهانه‌های گوناگون علاقه خود را نسبت به هم ابراز نمایند و از هر فرصتی برای گفتگو و ارتباطات عاطفی خود با همدیگر استفاده نمایند. مردان نیز باید بدانند هر چه بیشتر به همسرشان ابراز علاقه و محبت کنند، به نیازهای خود دست خواهند یافت و خشنودی ایشان را نیز فراهم می‌سازند.

۲.۲. خطاب زیبا به همسر

برای هر کس نامش بسیار عزیز و آن را دوست دارد و روابط اجتماعی فرد بسیار مؤثر است. بنای فرهنگ عالی اسلام بر این است تا نام نیکو را در بین مردم رواج دهد و ایشان را در برخورد های اجتماعی به معاشرت نیکو و خطاب های احسن در گفتگوها راهنمایی کند. رسول خدا ﷺ همه افراد را در کمال احترام نام می‌برد و چون در بین اعراب کنیه گذاشتن بر اشخاص احترام و بزرگداشت آنان به شمار می‌رفت پیامبر ﷺ بر همه افراد از جمله همسران خود و حتی کودکان کنیه می‌گذاشت. طبق نقلی عایشه به حضور رسول خدا ﷺ رفت و گفت: همه زنان به جز من کنیه دارند، برای من نیز کنیه انتخاب کن پیامبر فرمود: تو ام عبدالله هستی (عایشه عبدالله خواهرزاده خود را سرپرستی می‌کرد) پس از آن عایشه با این نام خوانده می‌شد در حالی که هرگز فرزند نداشت. (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۱، ص ۳۹۷)

صدا زدن همسر با نامی که بیشتر دوست دارد و یا پسوندی که برایش لذت بخش است در ایجاد انس و الفت در میان زوجین تاثیر به سزایی دارد. حضرت رسول ﷺ هنگامی که با

همسران خود گفتگو می کرد ایشان را با نام های بسیار زیبا و لقب های نیکو که باعث خشنودی آنان می گردید صدا می زد. آن حضرت هنگامی که عایشه را مورد خطاب قرار می دادند و می دانستند که وی زنی جوان است که دوست دارد محبوب شوهر خود باشد با الفاظی مانند: «کلمینی یا حمیرا» او را مورد خطاب قرار می دادند تا محبت او را به خود جلب کنند. (الجهوری، ۲۰۱۰، ج ۱، ص ۷۰۲)

خداوند در سوره حجرات به مسلمانان یادآور شده که همدیگر را با القاب نیکو و زیبا و دلنشین صدا بزنند و از اینکه یکدیگر را با نام های زشت مورد خطاب قرار دهند و از کلمات زشت در روابط خود استفاده نکنند نهی فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُوا مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءً مِنْ نِسَاءِ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ...» (حجرات/۱۱) ای کسانی که ایمان آورده اید هیچ قومی حق ندارد قومی دیگر را مسخره کند چه بسا که آنان از ایشان بهتر باشند، هیچ يك از زنان حق ندارند زنانی دیگر را مسخره کنند چون ممکن است آنان از ایشان بهتر باشند.

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان چنین آورده است که کلمه «سخریه» که مبدا اشتقاق کلمه «یسخر» به معنای استهزاست و استهزاء به این معنی است که چیزی را بگویی که با آن کسی را خوار و حقیر سازی و حال چه آن را با زبان بگویی و یا با اشاره منظور را برسانی یا حرکات طرف مقابل را تقلید کنی به طوری که بیننده و یا شنونده با گفتار یا عمل تو بخندد و طرف مسخره شونده ناراحت شود. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۴۷۲)

از موارد مسخره نکردن در سیره پیامبر اینگونه آمده است که از انس بن مالک نقل شده: روزی ام سلمه پارچه سفید رنگی به کمرش بسته بود، در حالی که مقداری از آن از پشت سرش از لباس ایشان بیرون آمده بود، عایشه این صحنه را دید به حفصه دختر عمر گفت: ببین این پارچه که از پشت ام سلمه بیرون آمده، مانند زبان سگ می ماند که از دهانش بیرون زده این بود که این آیه فرود آمد که نباید زن ها، زنهای دیگر را مسخره نمایند.

همچنین در شأن نزولی دیگر از ابن عباس چنین نقل شده: «صفیه دختر حنی بن اخطب به شکایت نزد رسول خدا ﷺ آمد و گفت زن های تو مرا سرزنش می کنند و می گویند تو یهودی و

دختر یهودی می‌باشی. حضرت فرمود به آنها بگو پدر من هارون است و عموی من موسی و شوهر من محمد است آن وقت این آیه نازل گردید. (امین، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۲۴۶)

بنابراین صدا زدن همسر با نامی که دوست دارد و یا لقب زیبایی که برایش لذت بخش است در ایجاد انس و الفت در میان زوجین نقش بسزایی دارد و نشان دهنده محبویت ایشان در دل و قلب همدیگر می‌باشد.

۲.۲. داشتن زبان عذرخواهی به جا در خانواده

مسأله عذرخواهی یکی از مهمترین و اساسی‌ترین اصول در زندگی خانوادگی برای برطرف نمودن اختلافات است که اثرات مثبت زیادی در روابط زن و شوهر دارد اما این اصل بسیار مهم که می‌تواند پایه‌های زندگی مشترک را محکم نگاه دارد، در دنیای امروز که بسیار دم از تمدن می‌زنند به فراموشی سپرده شده است؛ زیرا در اختلافات خانوادگی که بیشتر بر سر مسائل جزئی است و با یک عذرخواهی ساده می‌تواند برطرف شود به خشونت و درگیری رسیده و محیط مقدس خانواده را به تباهی می‌کشاند. (فلاحی، ۱۳۸۶، ش ۵۷)

از ویژگی‌های پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله که زیبایی خاصی به زندگی ایشان می‌داد، داشتن زبان عذرخواهی است ایشان در جاهایی عذرخواهی می‌نمودند که اگر منصفانه به آن مآجر نگاه شود همگی حکم به برائت ایشان می‌دادند.

با چشم پوشی بر این حقیقت که پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله معصوم است و مرتکب هیچ گونه گناه اشتباهی نمی‌شود و گذشته از این اصل که هرگونه اقدام رسول خدا صلی الله علیه و آله از فکر بی‌نهایت او سرچشمه می‌گیرد و نه تنها به سلاح امت اسلامی؛ بلکه به نفع آحاد جامعه و شریعت است با این حال از برخی کارهای خویش که ضرری متوجه شخص خاصی نمی‌شد، عذرخواهی می‌کرد. (همان)

صفیه یکی از همسران پیامبر صلی الله علیه و آله در جنگ خیبر پدر، عمو و شوهر و برخی خویشاوندان دیگرش کشته شدند و مقصر اصلی خود آنان بودند در حالیکه کارشکنی‌ها و آزارهایشان برای همه امری آشکار بود؛ ولی رسول خدا صلی الله علیه و آله در مورد کشته شدن پدر و بستگانش جهت تسلی به

او با در نظر داشتن روحیه عاطفی زن از وی عذرخواهی نمود.

از صفیه همسر رسول خدا در این زمینه نقل شده است: تا حال شخصی را نیکو سیرت تراز رسول الله ﷺ نیافتم. شبی مرا پشت سر خود روی شتر سوار کرده بود در حالی که کسل و خسته بودم ایشان با دستش مرا گرفت، تا نیفتم و آسیبی نبینم و گفت مقداری صبر و تحمل کن می‌رسیم ای دختر حیی؛ باز از تو عذر می‌خواهم که خویشاوندانت کشته شدند، اما آنان بودند که علیه من توطئه کردند». (الهندی، ۱۴۱۹، ج ۱۳، ص ۶۳۷)

۴.۲. حمایت معنوی زوجین از یکدیگر با تعلیم آداب اسلامی

بر هر مسلمانی آموزش آداب اسلامی لازم است. این آموزش‌ها می‌تواند به دو شیوه آموزش مستقیم، که باید‌ها و نبایدهای دین را با زبان بیان می‌کند و آموزش غیرمستقیم که فرد در مواجهه با فرد مسلمان دیگر و یا شرایط و اتفاقات به صورت غیر کلامی می‌آموزد. وظیفه مرد این است که ساعتی از زندگی را برای تعلیم و تربیت همسرش بگذارد یا همسرش را آزاد بگذارد تا او در جلسات مذهبی و دینی و آموزشی احکام و ضروریات خود شرکت کند و واجباتش فراگیرد. پیامبر اعظم ﷺ در هر فرصتی و برای هر موضوعی آداب و احکام اسلامی را به همسران خویش، چه به روش زبانی و غیرزبانی یادآوری و آموزش داده و همواره آنان را با وظایف شرعی و دینی خود آشنا می‌نمودند. امام صادق (ع) می‌فرماید: ابن مکتوم (نابینا بود) اجازه ورود به خانه پیامبر را خواست در حالی که عایشه و حفصه، همسران آن حضرت در نزد ایشان بودند پیامبر به آنان فرمود: بلند شوید و وارد خانه‌هایتان شوید آن دو عرض کردند: ای رسول خدا ابن مکتوم نابیناست، پیامبر فرمود: اگر او شما را نمی‌بیند، شما که او را می‌بینید! (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۳۴)

پیامبر ﷺ با این سخن خود که با همسرانشان داشتند یکی از مسائل شرعی را که در مورد روابط بین زن و مرد نامحرم است به ایشان آموزش دادند یعنی همان‌گونه که مرد نامحرم جایز نیست که به زن نامحرم نگاه کند زن نامحرم نیز این حق را ندارد که به مرد نامحرم نگاه کند و این یک مسأله دو طرفه است.

هنگامی که نماز به پیامبر واجب شد، جبرئیل فرود آمد و در حضور پیامبر وضو گرفت. پیامبر نیز به او نگاه می‌کرد تا ببیند، چگونه وضو می‌گیرد. سپس رسول خدا مانند جبرئیل وضو گرفت که جبرئیل نماز خواند و پیامبر نیز همراه جبرئیل نماز خواند. پس از آن که جبرئیل رفت، پیامبر به نزد خدیجه آمد و نحوه وضو گرفتن و نماز خواندن را به او آموخت. (ابن هشام، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۶۱)

از این گذشته، هم‌یاری و حمایت معنوی اعضای خانواده به ویژه همسران از یکدیگر، کارکرد دیگر خانواده در راستای گسترش فرهنگ دینی است که اولیای دین نسبت به آن عنایت داشته‌اند. در برخی روایات به این نکته اشاره شده که از ویژگی‌های همسر مناسب آن است که همسرش را در بندگی و اطاعت خداوند به انجام وظایف دینی یاری برساند.

رسول خدا با تمام گرفتاری‌ها و مسائلی که در بیرون خانه داشت به این نکته دقت می‌نمود که زمینه‌های لغزش و عوامل آن را در محیط خانه و زندگی همسران از بین ببرد و اگر موردی را می‌دید به آنان گوشزد می‌کرد روزی ایشان بر در اتاق یکی از همسران خود پرده‌ای را دید که تصویری از صلیب داشت ایشان این کار همسرشان را به شدت منع فرموده و امر کردند تا آن پرده را از آنجا بردارند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۴۹)

همچنین پیامبر به ام سلمه فرمود: «برای زن جایز نیست که در مرگ احدی بیشتر از سه روز ترک زینت کند، مگر در فوت شوهرش که باید چهارماه و ده روز عده نگه دارد.» (بیهقی، بی‌تا، ج ۷، ص ۴۳)

این اخبار توجه ویژه رسول خدا به امور زنان و تعلیم آنچه را که همسرانش و دیگر زنان در موارد زیادی به آن مبتلا می‌شوند، می‌رساند؛ زیرا بسیار اتفاق می‌افتد که زن یکی از خویشاوندان خود را از دست بدهد و در ضمن لازم است که همیشه حقوق همسر و نشاط خانواده رعایت شود، سفارش رسول خدا در این مورد هم باعث ضعیف نشدن روحیه زن در مصیبت‌ها و کنترل احساسات در غم‌ها و راضی بودن به قضای الهی، برگشت به زندگی و رعایت حقوق خانواده در هر شرایطی است. (حکیم زاده، ۱۳۹۳، ص ۲۲۰)

۵۲. قدردانی و تشکر از زحمات همسر

تشکر به معنای اظهار تقدیر و تجلیل در برابر نعمت ظاهری یا معنوی است که از سوی منعم به فرد می‌رسد به دو گونه زبانی و عملی یا غیرکلامی صورت می‌گیرد. (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۰۰) تشکر و قدردانی موجب بقای نظام خانواده و سایه افکندن آرامش و همچنین زمینه سازگاری همسران و از بین رفتن اختلافات بین زن و شوهر می‌شود. تشکر و سپاسگزاری شاید در نگاه ظاهری کار پیش‌پا افتاده و بسیار ساده‌ای محسوب شود، ولی به طور حتم دارای نتایج شگرف و عمیقی در زندگی به خصوص در روابط بین زوجین می‌باشد. (حسین زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۳)

قدردانی و تشکر از زحمات همسر او را برای بهتر خانه‌داری کردن تشویق می‌کند و نسبت به زندگی دلگرم می‌سازد. امام علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «شُكْرُكَ لِلرَّاحِي عَنْكَ يَزِيدُهُ رِضًا وَفَاءً، شُكْرُكَ لِلسَّاحِطِ عَلَيْكَ يوجبُ لَكَ مِنْهُ صَلاحًا وَتَعَطُّفاً» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶، ج ۶، ص ۵)؛ سپاسگزاری تو از کسی که از تو راضی است، موجب رضایت و وفاداری بیشتر او می‌شود، و سپاس‌گزاری از کسی که از تو ناخشنود است، سبب رفع ناراحتی و مهربانی او نسبت به تو می‌شود. در سیره گفتاری نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله و سلم قدردانی و تشکر از زحمات همسران خویش به طور متداول دیده می‌شد چنانچه بیان شده است: «هرگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم یاد و نام حضرت خدیجه را ذکر می‌فرمودند: درباره او طلب استغفار کرده و بسیار از او تعریف می‌کردند». (طباطبایی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۸)

ام سلمه می‌گویند چون از خدیجه یاد می‌کردیم و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمود: «أَيُّنَ مِثْلُ خَدِيجَةَ صَدَّقْتَنِي حِينَ كَذَّبَنِي النَّاسُ وَوَارَظَّتَنِي عَلَى دِينِ اللَّهِ وَأَعَانَتَنِي عَلَيْهِ بِمَا هَا إِنَّا اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ أَمَرَنِي أَنْ أُبَشِّرَ خَدِيجَةَ بِبَيْتٍ فِي الْجَنَّةِ مِنْ قَصَبِ الزُّمُرُدِ لَا صَحَبَ فِيهِ وَلَا نَصَبَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۱۳۱) مثل خدیجه پیدا نخواهد شد. خدیجه در آن هنگام که مردم مرا تکذیب کردند، مرا تصدیق نمود، و مرا با ثروت خود برای پیشرفت دین خدا یاری نمود. خدا به من دستور داد خدیجه را به قصر زمردی که در بهشت دارد و هیچ رنج و زحمتی در آن نیست بشارت

دهم.

از عایشه نقل شده: رسول خدا ﷺ هر وقت نام خدیجه را می‌برد از ستایش و استغفار برای او کوتاهی نمی‌کرد. «روزی دچار حسادت شدید شدم و گفتم: آیا پیرزنی بیشتر نبود که از دنیا رفت و خداوند بهتر از او را نصیبت ساخته است. رسول خدا ﷺ به اندازه‌ای خشمگین شد که من ترسیدم و آنچه در دستم بود افتاد و در دلم گفتم: خداوندا! اگر خشم پیامبر ﷺ را برطرف کنی، تا زنده هستم از خدیجه بد نخواهم گفت. وقتی آن حضرت حالم را دید پرسید چگونه این حرف را زدی؟ به خدا قسم ایمان آورد، زمانی که مردم مرا تکذیب کردند و به من نزدیک شد، وقتی مردم مرا ترک کردند و از او فرزندان نصیب شد در حالی که از زنان دیگرم فرزندی ندارم.» (مالکی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۶۷۸)

هم چنین نقل شده: رسول خدا ﷺ هرگاه گوسفندی را ذبح می‌کرد، برای دوستان خدیجه گوشت می‌فرستاد. (بخاری، ۱۴۰۱، ج ۴، ۲۳۰) بنابراین وقتی انسان با همه وجود شخصی را دوست بدارد، دوستان او نیز برایش محبوب خواهند بود و از دشمنانش بیزار می‌شود. در حقیقت با ارزیابی رفتار پیامبر ﷺ در رابطه با خدیجه ؓ می‌توان آن حضرت را نسبت به همسران خود سپاس‌گزارترین فرد در زندگی خانوادگی معرفی کرد. تشکر و یادآوری زحمات همسر علاوه بر اینکه احساس نشاط و رضایت را در خود مرد بالا می‌برد موجب انگیزه همسر برای خدمت بیشتر به خانواده و تقویت آن می‌گردد و باعث قوی‌تر شدن محبت و علاقه همسران نسبت به یکدیگر می‌گردد.

۳. روش‌های افزایش مهارت‌های رفتاری بین زوجین

امتیاز برجسته زندگی پیامبراعظم ﷺ نسبت به سایر زندگی‌ها، در آن زمان، وجود تفاهم در زندگی آن حضرت بود، در سیره رفتاری آن حضرت هیچ‌گاه دیده نشد که مثل مردان زمان خویش از قدرت مردانه برای غلبه بر زنان استفاده کنند. اگر با برخی از همسران اختلاف پیدا می‌کردند، با آن که پیامبر خدا ﷺ رهبر جامعه اسلامی بود، برای حل اختلاف داوری از خانواده همسرش انتخاب می‌کرد.

۱۳. تکریم همسر تضمین سلامت خانواده

همه انسان‌ها ذاتاً خواهان تکریم هستند و از تحقیر گریزانند. هر کس به شخصیت خود علاقه مند بوده و دوستدار این است که به او احترام گذاشته شود. از اصلی‌ترین عواملی که یک رابطه را به سوی موفقیت پایدار می‌برد، احترام است. احترام یکی از ملزومات زندگی مشترک می‌باشد و تکریم زوجین نسبت به یکدیگر آنقدر مهم است که عدم توجه به آن باعث به انحطاط رفتن خانواده می‌گردد. در حقیقت سلامت نظام خانواده با اکرام همسر تضمین می‌شود و تأثیرات مثبت زیادی را در زندگی مشترک می‌گذارد. رسول گرامی اسلام در اهمیت تکریم زنان می‌فرماید: «ما اکرم النساء الا کریم ولا اهانهن الا لئیم» علیه السلام زنان را تکریم نمی‌کنند، به جز شخص کریم و به زنان اهانت نمی‌کنند، جز شخص پست و فرومایه.

در راه و رسم نبوی تکریم همسر به تمام معنا وجود داشته است. بنای رفتار و اخلاق ایشان در همه حال، توأم با احترام بود. هرگز مقابل بد اخلاقی همسران از دایره احترام خارج نشد و با جان و دل به سخنان آنان گوش می‌داد و سخنانشان را قطع نمی‌کرد. رفتار پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله با همسرانش چنان بود که همه آنان احساس می‌کردند ایشان نسبت به آنها توجه ویژه دارد. در اهمیت این مسأله پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود: برادر من جبرئیل علیه السلام که پیوسته مرا درباره زنان سفارش می‌کرد، چندان که گمان بردم شوهر، حق ندارد حتی به زن «اف» بگوید به من خبر داد که: ای محمد! از خداوند عز و جل بترسید و با زنان مهربان باشید؛ زیرا آنان نزد شما اسیرند. آنان را از خداوند عز و جل به امانت گرفته‌اید و به فرمان خدا و کتاب او، به عنوان يك وظیفه و سنت و شریعت محمد بن عبد الله، بر خود حلال کرده‌اید. پس، بدان سبب که جسم آنان را حلال خود ساخته‌اید و با بدن هایشان تماس برقرار می‌سازید، و فرزندان شما را در شکم خود حمل می‌کنند، چندان که درد زایمان آنها را می‌گیرد [ایشان را بر شما حقی است]. پس با آنان مهربان باشید و دل هایشان را خوش سازید تا با شما بمانند. زنان را ناخوش مدارید و ناراحتشان نگردانید و از آنچه به ایشان داده‌اید، جز با رضایت و اجازه آنان، چیزی بر ندارید. (نوری، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۲۵۲)

احترام رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت به همسرانش تا آنجا که شامل دوستان آنان نیز می‌شد.

روایت شده: «روزی پیرزنی بر پیامبر اعظم ﷺ وارد شد، پیامبر او را مورد لطف و مهربانی قرار داد، پس از رفتن او عایشه رضی الله عنها علت آن همه لطف را جویا شد، حضرت فرمود: او از دوستان خدیجه بود و در زمان ایشان از سر لطف به دیدن ما می‌آمد و اکنون مانند قبل که از دیدنش خوشحال می‌شدیم از او استقبال کردم.» (قمی، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۹)

یک رابطه وقتی صمیمیت خود را نشان می‌دهد که همراه با احترام باشد. و آن این است که زن و شوهر در خانه و در حضور دیگران حرمت یکدیگر را نگه دارند. ایشان باید بدانند که این احترام موجب کوچک شدن آنان نمی‌گردد، بلکه حق شناسی و صفا و دوستی آنان را نشان می‌دهد. با این روش همسران احساس شخصیت کرده به زندگی دلگرم شده و سبب توانمندی بیشتر ایشان در انجام دادن وظایفشان و بالا رفتن عزت نفس آنان می‌گردد. بنابراین خود زن و شوهر می‌توانند یکدیگر را با احترام گذاشتن و نگذاشتن نزد دیگران گرانها یا بی‌قیمت کنند.

۲.۳. هدیه دادن برای جلب محبت

هدیه خریدن برای دوستان و اعضای خانواده در مناسبات مختلف یکی از سنت‌های اسلامی است تا بدین وسیله همسر و فرزندان شادمان شده و روح و دلشان مملو از مهر و محبت و نشاط گردد. این شیوه رهبران دینی به خصوص پیامبر ﷺ بوده است. یکی از ویژگی‌های رسول خدا ﷺ این بود که برای همسران و خانواده اش هدیه می‌خرید.

چنانچه در روایت است: «إِذَا أَنِي بِطِيبٍ يَوْمَ الْفِطْرِ بَدَأَ بِنِسَائِهِ»؛ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۷۰) هر وقت که پیامبر اسلام ﷺ در روز عید عطری به دست می‌آورد، ابتدا آن را به همسران خود هدیه می‌داد. از این رو هدیه دادن به همسر، تاثیر فراوانی بر تحکیم روابط خانواده دارد، زیرا هدیه نوعی اظهار محبت و اثبات صداقت در زندگی مشترک است.

۲.۳. مدارا کردن در برابر خواسته‌های زنانه

مدارا کردن با همسر می‌تواند روابط زوجین را تقویت نموده و موجب قوام و پایداری بنیان خانواده شود، این مهم نه تنها موجب استحکام خانواده و ایجاد فضای عاطفی می‌شود بلکه در

تربیت فرزندان تأثیر عمیق و بسزایی دارد.

پیامبر گرامی اسلام ﷺ در مقابل همسران خویش چنان مدارا می کرد که برخی از یارانش رفتار ایشان را دلیل بر جسارت پیدا کردن زنان می دانستند. از منظر قرآن کریم نیز اساسی ترین اصل در رفتار و تعامل میان زن و شوهر معاشرت به معروف و با آنان به طور شایسته رفتار کردن است:

«...وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا» (نساء / ۱۹) و با آنها بشایستگی رفتار کنید و اگر از آنان خوشتان نیامد، پس چه بسا چیزی را خوش نمی دارید و خدا در آن مصلحت فراوان قرار می دهد. علی بن ابراهیم در تفسیر آیه «...وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» می نویسد: اگر مردی همسرش را دوست نداشته باشد، یا باید او را در خانه خود نگهداری کند تا خداوند، مهر او را دردش بیندازد و یا راه آن زن را باز کند تا برود و با دیگری ازدواج کند که در این صورت، خداوند به آن زن، محبت و خیر و خوبی و فرزند صالح عطا می کند، خداوند در این کار برایش خیر فراوان قرار داده است. (بحرانی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۲۸۹)

در آیه مذکور بیان شده است: با زنان خود به طور شایسته معاشرت کنید و اگر به هر دلیلی از آنها رضایت کامل نداشتید فوراً تصمیم به جدایی نگیرید و بد رفتاری نکنید و مدارا کنید، زیرا در تشخیص دچار اشتباه شده باشید. پس سزاوار است. رفتار شایسته را در پیش گیرید. این که همسران در مورد همدیگر دچار سوء ظن های بی دلیل و بغض های بی جهت می شوند و قضاوت های نادرست دارند در حالی که خوبی ها در نظرشان بدی جلوه می کند، اما با گذشت زمان و مدارا حقیقت آشکار می شود. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۲۰)

پس مرد نباید تنها ایمان را برای زندگی کافی بداند؛ بلکه باید بداند اخلاق، مکمل ایمان است و در خانه بنای ناسازگاری توهین و تحقیر را نداشته باشد، زیرا که چنین رفتارهایی موجب کم رنگ شدن محبت ها و سپس تباهی و متلاشی شدن بنیاد خانواده می شود. تمام رفتارهای مرد در محیط خانه باید حاکی از توجه و محبت به همسر باشد تا بتواند او را به زندگی جذب نماید و داشتن رفتار نیک با همسر، نشانه بهترین بودن است. رسول خدا ﷺ در این زمینه می فرماید: «مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيمَانِ وَالرِّفْقُ بِهِمْ نِصْفُ الْعَيْشِ»؛ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۱۷)

«مدارا با مردم، نصف ایمان و رفق با آنها نصف زندگی است.»

پیامبر ﷺ مطابق با این اصل با همسران خویش مدارا می‌کرد و با ایشان از سر لطف و محبت رفتار می‌نمود و این امر در برخورد با آنان و همراهی در بعضی شئونات زندگی آنها نمایانگر است. هر چند که برخی از همسران حضرت موجبات پریشانی آن بزرگوار را فراهم می‌کردند.

آن هنگام که همسران پیامبر ﷺ خواستار امکانات و ثروت بیشتری بودند و می‌گفتند: گویا چنین می‌پنداری که اگر ما را طلاق دهی در میان قبیله خویش مردان هم‌شان و هم‌ترازی نداریم که ما را به همسری برگزینند؟ اینان همان زنانی بودند که با رسول خدا ﷺ منازعه کردند که حضرت ۲۹ روز از آنان کناره گرفت. خداوند آیه‌ای را به شرح زیر نازل کرده و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْن أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحاً جَمِيلاً* وَإِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ أَجْراً عَظِيماً»؛ (احزاب/ ۲۸، ۲۹) «ای پیامبر! به همسرانت بگو اگر زندگی دنیا و زینت آن را می‌خواهید، بیاید تا چیزی از دنیا به شما بدهم، و رهایتان کنم، طلاق‌ی نیکو و بی‌سرو صدا و اگر خدا و رسول او و خانه آخرت را می‌خواهید، بدانید که خدا برای نیکوکاران از شما اجری عظیم تهیه دیده است.» البته مفسران شان نزول‌های متعددی برای آیه فوق ذکر نموده‌اند که از نظر نتیجه چندان تفاوتی با هم ندارند. یکی از این شأن نزول‌ها این است که همسران رسول خدا ﷺ بعد از پاره‌ای از غزوات که غنائم زیادی نصیب مسلمین گردیده بود در خواست‌های مختلفی از پیامبر ﷺ در مورد زیاد شدن نفقه و یا لوازم گوناگون زندگی خود داشتند. طبق نقل بعضی از تفاسیر، زینب بنت جحش پارچه مخصوص یمنی و حفصه جامه مصری، جویریة لباس مخصوص خواست و سوده گلیم خیبری! ام سلمه از پیامبر کنیز خدمتگزاری تقاضا کرد و میمونه حله‌ای خواست، خلاصه هر کدام درخواستی نمودند. (بحرانی، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۴۰۴)

رسول خدا می‌دانست که تسلیم شدن در برابر اینگونه خواسته‌ها که معمولاً انتهایی ندارد چه عواقبی برای خاندان نبوت در بر خواهد داشت از انجام خواسته‌های آنان سر باز زد و یک ماه تمام از آنها کناره‌گیری نمود، تا اینکه آیات فوق نازل شد و بالحن قاطع و در عین حال همراه با رأفت و رحمت به آنها هشدار داد که اگر زندگی پر زرق و برق دنیا می‌خواهید می‌توانید از پیامبر

ﷺ جدا شده و به هر کجا که دوست دارید بروید، و اگر دل بسته خدا و رسولش در روز جزا و به زندگی ساده و افتخار آمیز خانه پیامبر راضی هستید بمانید و از پاداش ها و نعمت های بزرگ الهی برخوردار شوید. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ص ۲۷۹)

علی رغم بهانه جویی ها برخی از همسران ایشان نسبت به آن حضرت هیچ گاه آن بزرگوار در رفتار با آنان از عدالت و مدارا فروگذار نکرده اند، همانگونه که در تمام دوران زندگی مشترک هیچ یک را مورد انتقاد قرار ندادند.

امام صادق علیه السلام در اهمیت مدارا می فرمود: «جَاءَ جَبْرِئِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ رَبُّكَ يَقْرِئُكَ السَّلَامَ وَيَقُولُ لَكَ دَارِ خَلْقٍ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۱۶) «جبرئیل نزد پیغمبر صلی الله علیه و آله آمد و گفت: یا محمد، پروردگارت سلامت می رساند و می فرماید: با خلق من سازگاری و مدارا کن.» بر همین اساس گاه خطاها و اشتباهات همسران پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در امور مربوط به دیگران بود که ایشان با گفتار و کرداری مناسب، آن را متوجه می کرد و اگر اشتباهی ناشی از بی توجهی بود با بیانی خوش این مشکل را برطرف می نمود.

نعمان بن بشیر روایت کرده است که: روزی ابوبکر از رسول خدا صلی الله علیه و آله اجازه ورود خواست، (پس هنگام ورود به منزل پیامبر) صدای عایشه را شنید که با صدای بلند، خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله می گوید: «بخدا دانستم که علی و فاطمه از من و پدرم در نزد تو محبوب ترند»؛ و این جمله را دو یا سه بار تکرار کرد. پس ابوبکر به سراغ او آمده و گفت: «ای دختر فلان! دیگر نشنوم که صدايت را برای پیامبر صلی الله علیه و آله بالا می بری» (قلنقشندی، ۱۴۲۷، ص ۲)

گاهی یکی از همسران پیامبر در مسئله ای با ایشان بحث می کردند و تا شب با ایشان قهر بودند و ایشان این رفتار را از همسرش تحمل می نمود. همانگونه که عمر می گوید: ما گروه قریش بر زنان خود غالب بودیم؛ تا اینکه انصار آن گروهی بودند که زنانشان بر آنها غالب بودند. پس زنان ما نیز از زنان انصار یاد گرفتند، روزی بر سر زنم داد زدم، جوابم را داد، من جواب دادنش را بد شمردم، گفت چرا جواب دادن من را بد می دانی و الله قسم که همسران پیامبر صلی الله علیه و آله جواب او را می دهند حتی یکی از آنها تمامی روز را تا شب با ایشان قهر می کند. پیش حفصه رفتم و به او گفتم: حفصه آیا جواب رسول الله صلی الله علیه و آله را می دهی؟ گفت: بله. گفتم یکی از

شما تمامی روز را تا شب با ایشان قهر می‌کند؟ گفت: بله» از حدیث چنین برداشت می‌شود. که سخت‌گیری برزن مذموم است؛ زیرا پیامبر ﷺ در مورد رفتار با زنان شیوه انصار را در پیش گرفت و شیوه قوم خود را ترک کرد. (نیشابوری، ۱۳۲۹، ح ۱۴۷۹)

این نمونه‌ها از مدارای پیامبر ﷺ در خانواده مانند سایر اعمال او الگویی برای همگان است. هر مردی که در خانه می‌خواهد نسبت به خانواده خویش مدیریت کند و یا معلمی که می‌خواهد کلاس را اداره کند و یا حاکمی که خواهان اداره جامعه است، باید بیش از هر چیز به اصل مدارا کردن فکر کند. این رفتار پیامبر ﷺ یعنی مدارا بسیار راهگشا خواهد بود.

رفتار پیامبر ﷺ به عنوان الگوی رفتار بشری، برخاسته از اندیشه صحیح اسلامی در زندگی است. مدارای این بزرگوار در تعامل با همسران در قرآن نمود بارزی از حلم و بردباری است. حلیم یکی از اوصاف خدای متعال است که در قرآن کریم بیان شده است «تَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يَضَاعِفُهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ»؛ (تغابن / ۱۷) «اگر به خدا قرضی نیکو بدهید خدا آن را برایتان چند برابر می‌کند و شما را می‌آمزد که خدا شکرگزار و حلیم است.»

بدین معنا که خداوند گناهان را می‌آمزد و در عقوبت تعجیل نمی‌کند، حلیم کسی است که صبرش زیاد است و در شرایط مختلف رفتار عاقلانه‌یی از خود بروز می‌دهد و هرگز عجلوانه تصمیم نمی‌گیرد.

این سیره رفتاری (حلم همراه با مدارا) در زندگی پیامبر اعظم ﷺ بارها دیده می‌شد. یکی از راه‌های مدارا نسبت به همسر، آسان گرفتن نسبت به اوست. کسی که همسر خود را دوست دارد به او سخت نمی‌گیرد. پیامبر اعظم ﷺ در حدیثی فرمودند: «خَيْرُ الرِّجَالِ مِنْ أُمَّتِي الَّذِينَ لَا يَتَطَاوُلُونَ عَلَى أَهْلِيهِمْ وَيَحْتُونَهُمْ وَلَا يَظْلِمُونَهُمْ»؛ (طبرسی، ۱۳۷۷، ص ۲۱۶) «بهترین مردان امت من کسانی هستند که به خانواده خود سخت نمی‌گیرند و با آنها مهربان هستند و به آنها ستم روا نمی‌دارند.»

۴.۳. عفو و تغافل متناسب بین زوجین

دین اسلام بر هر عاملی که انس و الفت بین خانواده را تقویت کند اصرار دارد و بر دو عامل،

بیشترین توجه را معطوف نموده است و آنها را از ارکان خانواده می‌داند، یکی محبت و دیگری گذشت؛ هردوی آنها در ایجاد الفت و پیوند بین همسران و ایجاد تفاهم، نقش محوری دارند. محبت بین دو همسر نقش اول را در الفت و انس برعهده دارد و چون زندگی اجتماعی توأم با لغزش‌ها می‌باشد، گذشت نیز نقش مهمی را ایفا می‌نماید، زیرا اگر لغزش‌ها که از زندگی خانوادگی و اجتماعی ناگزیر از آن می‌باشد، پیگیری شود در نهایت به کدورت و دلسردی بین همسران می‌انجامد. (ملک محمودی الیگودرزی، ۱۳۸۵، ص ۲۸۶)

راه حل اساسی برای رفع کینه و کدورت، گذشت معرفی شده است. پیامبر گرامی اسلام ﷺ مظهر جوانمردی، گذشت و رحمت بود. چنانکه در کلام الله مجید می‌خوانیم: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (اعراف/۱۹۹)؛ ندیده‌انگاری پیشه کن و به نیکی وادار کن و از مردم نادان روی بگردان.

پیامبر هم اهل عفو و هم به نیکی دعوت می‌کرد، در راه و رسم نبوی بخشش و گذشت در خانواده حاکم بود و شخص رسول خدا ﷺ در تمام دوران زندگی خانوادگی از بخشش و گذشت فروگذار نمی‌کردند به طوری که ایشان در زندگی خانوادگی آنچنان با همسران خود با عطف و بر خورد می‌نمودند که بعضی از آنها به خود جرات داده با ایشان بدرفتاری کنند.

از جمله مواردی که در قرآن کریم به آن توجه بسیار شده، گذشت همسران نسبت به یکدیگر و فرزندان است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِن تَعَفَوْا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن/۱۴)؛ هان ای کسانی که ایمان آوردید! بعضی از همسران و فرزندان شما دشمن شمايند از آنان بر حذر باشید و اگر عفو کنید و از خطاهایشان بگذرید و بدیهایشان را ندیده بگیرید کاری خدایی کرده‌اید چون خدای تعالی هم غفور و رحیم است.

کلمه «عفو» به معنای این است که من گناه او را زایل کردم و از او چشم پوشیدم و کلمه «صفح» به معنای ترك ملامت است و فرقی با عفو این است که از عفو بلیغ‌تر است، و به همین جهت خدای تعالی در يك جمله هر دو را ذکر کرده و فرموده: «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ» چون گاهی می‌شود که انسان عفو می‌کند، ولی صفح نمی‌کند. پس سه جمله «تَغْفُوا»، و

«تَصْفَحُوا» و «تَغْفِرُوا» می‌خواهند مؤمنین را تشویق کنند به اینکه اگر زن و فرزندانشان آثار دشمنی مذکور را از خود بروز دادند، صرف‌نظر کنند در عین حال بر حذر باشند که فریب آنان را نخورند.

بنابراین پیامبر ﷺ که مظهر تجلی رحمت الهی است، بدون هیچگونه چشم‌داشتی نه برای کسب منافع شخصی؛ بلکه تنها برای رضای خداوند مطابق دستور قرآن کریم همواره بدی‌ها را با خوبی پاسخ می‌دادند. «وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ» (فصلت/۳۴)؛ و چون معلوم است که خوبی و بدی یکسان نیست لاجرم تو بدی‌های مردم را بهترین عکس‌العمل دفع کن تا آن کسی که بین تو و او دشمنی هست چنان از دشمنی دست بردارد که گویی دوستی مهربان است.

یکی از برخوردهای پیامبر اعظم ﷺ با همسرانشان ماجرای است که از ام سلمه نقل شده که او طعامی را در ظرفی برای رسول خدا ﷺ و اصحابش فرستاد، عایشه در حالی که در زیر عبابی پنهان شده بود با سنگی که در دست داشت، ظرف را شکست و غذا ریخت. آن حضرت در حالی که غذا را جمع می‌کرد فرمود: «بخورید، مادران حسادت کرد» سپس ظرفی را از عایشه گرفت و به ام سلمه که ظرفش آسیب دیده بود داد. (ابن حنبل، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۰۵) بنابراین با وجود رفتار ناشایسته عایشه در برابر اصحاب، آن حضرت بسیار کریمانه برخورد کرده و بجای عصبانیت و خجالت از رفتار عایشه با او بزرگواریانه برخورد کرده و در حضور دیگران او را ملامت ننمودند.

در نقلی دیگر بیان شده پیامبر اعظم ﷺ به خاطر اهانت زینب بنت جحش نسبت به صفیه، مدتی با او قطع رابطه کرد، ولی پس از این که زینب از کار خود پشیمان شد به اتفاق او رفت و بستر او را مرتب نمود. (همان، ج ۶، ص ۳۳۷)

امام صادق علیه السلام در این زمینه فرمودند: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْسَنَ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ زَوْجَتِهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ مَلَكَهُ نَاصِيَتَهَا وَجَعَلَهُ الْقِيَمَ عَلَيْهَا» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۴۳)؛ خدا رحمت کند بنده‌ای را که رابطه میان خود و زنش را نیکو سازد که خداوند عز و جل سرنوشت زن را به دست او داده و وی را قوام همسر قرار داده.

پیامبر اعظم ﷺ در حالی که توانایی برانتقام داشت می بخشید و بخشش ایشان از روی ضعف و ناتوانی و احياناً برای کسب منفعت شخصی نبود. در خانه پیامبر ﷺ به جای مردسالاری و یا زن سالاری و یا فرزندسالاری، حق سالاری حاکم بود. حفظ این حریم و زندگی به قدری اهمیت داشت که حتی وقتی تمایل به عفو و گذشت در بین همسران است، باز مراقب بودند که با در نظر گرفتن حریم های الهی، باشد.

گاهی در خانواده اتفاقاتی می افتد که صدمات هیجانی زیادی به بارآورده و روابط خانوادگی به خطر می افتد در چنین مواقعی بهترین روش، تقویت بنیان و آرامش خانواده، توسل افراد به گذشت در مقابل خطاهاست. گذشت کردن بدون چشم داشت و مقابله به مثل نکردن در برابر بدیها، آرامش و آسایش را برای خانواده به ارمغان می آورد و موجب آن می گردد که افراد در کانونی سرشار از صلح و صفا زندگی کنند. (پرچم، فتاحی، ۱۳۹۷، ص ۷۰)

امام صادق علیه السلام به نقل از پیامبر اعظم ﷺ روایت کرده است: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ مِمَّنْ تَحَرُّمُ عَلَيْهِ النَّارُ غَدًا؟ قِيلَ بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ: الْهَيِّنُ الْقَرِيبُ اللَّيِّنُ السَّهْلُ»؛ (صدوق، ۱۳۸۸، ص ۳۲۱) آیا کسی را که فردای قیامت، آتش بر او حرام است به شما معرفی نکنم؟ گفتند: بلی، ای پیامبر خدا. فرمود: کسی که متین، خونگرم، نرمخو و آسانگیر باشد.

پیامبر گرامی اسلام ﷺ در زمینه صبر و گذشت در خانواده می فرماید: «هر مردی بر برد اخلاقی زنش صبر و بردباری از خود نشان دهد، خداوند پاداشی را که به حضرت داود یا حضرت ایوب علیهما السلام به خاطر تحمل بلاها داده است به آن مرد می دهد. و اگر زنی بد اخلاقی شوهرش را تحمل کند و صبور باشد خداوند به او ثواب و پاداشی را که به جناب آسیه؛ یعنی یکی از چهار زن برتر بهشتی داده است، عنایت می کند.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۴۷)

صفح بعد از عفو مورد تاکید خداوند است. چنانچه در قرآن کریم این گونه بیان شده است: «..... وَ لِيُغْفِرُوا وَلِيُصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»؛ (نور/ ۲۲) و نسبت به خلق عفو و گذشت پیشه کنند و از بدیها درگذرند آیا دوست نمی دارید که خدا هم در حق شما مغفرت و احسان کند که خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

بنابراین در زندگی علاوه بر عفو، صفح نیز باید وجود داشته باشد. صفح حالتی است که فرد

دارای چنان سعه صدری است که بدی‌ها و اشتباهات را نادیده می‌گیرد، البته این نادیده گرفتن مربوط به مواردی است که خطاها غیر عمدی و کوچک باشد، ولی در خطاهای جبران ناپذیر عفو و صفح معنایی نخواهد داشت. باید گفت اگر زن مرتکب خطای غیر عمدی گردد، مرد باید آن را نادیده بگیرد و سخت‌گیری بیش از حد نکند.

۵.۳. تأمین نیازهای عاطفی

یکی از مسائل بسیار مهم برای سرپرست خانواده، تأمین امنیت و محافظت از قلمرو و مسئولیت خویش یعنی خانواده است؛ زیرا زن به یک حامی و تکیه‌گاه عاطفی نیاز دارد. اگر مرد خانه حامی خوبی برای همسرش باشد و بتواند محیط امن و راحتی را برایش فراهم نماید زندگی موفق خواهد داشت. (شیخ زاده، ۱۳۸۸، ص ۷۱)

پیامبر اعظم ﷺ زن را یک هدیه لطیف الهی می‌داند و دستور می‌دهد که وظایف و کارهای طاقت فرسا بر دوش او قرار ندهند. ایشان می‌فرمایند: «إِنَّمَا الْمَرْأَةُ لُغْبَةٌ مَنِ اخْتَذَهَا فَلَا يَضِيعُهَا»؛ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۱۰) به راستی که زن آرامش زندگی است؛ هرکس آن را بگیرد، ضایعش نکند.

تأمین نیازهای روحی، عاطفی و در مورد خانه از مسائلی است که در شیوه خانوادگی نبوی بر آن تأکید شده است و رسول خدا به پیروان خود سفارش می‌کرد که به این نیاز توجه کرده و آن را به درستی پاسخ گویند. رسول خدا ﷺ در این زمینه می‌فرماید: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِنِسَائِهِ وَ أَنَا خَيْرُكُمْ لِنِسَائِي»؛ (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۴۳) پیامبر ﷺ فرمود: بهترین شما کسی است که برای همسر خود مهربان‌تر باشد و من مهربان‌ترین شما نسبت به همسر می‌باشم.

موسی بن ابراهیم روایت کرده است: «ام سلمه به پیامبر خدا ﷺ گفت: پدر و مادرم به فدایت، اگر زنی دوباره ازدواج کند و آن زن و دو همسرش پس از مردن، اهل بهشت باشند با کدام یک از همسرش خودش در بهشت خواهد بود؟ رسول خدا ﷺ فرمود: آن که با خانواده‌اش مهربان‌تر و با برکت‌تر باشد. ای ام سلمه خوش اخلاقی، خیر و برکت دنیا و آخرت می‌آورد. (صدوق، ۱۳۸۸، ص ۳۳۷)

رسول خدا ﷺ خود نیز به این نیاز همسران خود توجه داشت و به آنان اهمیت می داد زمانی که به دستور خدا مأمور شد به مدت چهار روز از همسرش خدیجه فاصله بگیرد برای تامین امنیت خاطر همسرش، عمار بن یاسر را به سوی خدیجه فرستاد و فرمود: «از طرف من به خدیجه بگو: ای خدیجه! خیال نکنی که دلیل دوری من از تو به سبب غضبی است که نسبت به تو دارم بلکه خداوند متعال این دوری را امر فرموده و من برای امتثال فرمان او چنین می کنم و تو جز خیر، در این مورد هیچ اندیشه دیگری نداشته باش که خداوند متعال در هر روز چند بار به سبب تو بر ملائکه مباحثات می ورزد. هنگام شب پشت درب را محکم کن و به آسودگی بخواب، و بدان که من در این ایام در منزل مادرم فاطمه بنت اسد هستم. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۷۸)

بنابر روایت مذکور زن دوست دارد نزد شوهرش عزیز و محترم باشد و به او توجه و اعتماد شود سیره رسول خدا ﷺ این گونه بود که به نیازهای عاطفی همسر اهمیت داده، از این رو فرصت هایی به وجود می آوردند که با همسر خود گفت و گو و همنشینی داشته باشند. یکی از این فرصت ها وقت غذا خوردن بود. زیاد پیش آمده است که پیامبر اعظم ﷺ غذا را سریع سفره و با همسر خویش تناول کنند. چنین فضای صمیمی و خودمانی سبب می شد که آنان به راحتی درد و دل ها و مشکلات خود را با ایشان در میان بگذارند. (شیخ زاده، ۱۳۸۸، ص ۷۹) چنانچه پیامبر اعظم ﷺ: «نشستن مرد نزد زن و فرزند، در پیشگاه خدای متعال از اعتکاف او در مسجد من محبوب تر است.» (ورام ابن ابی فراس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۲۲)

یکی دیگر از نیازهای مهم زن این است که وقتی دچار غم و اندوه می شوند، همسرش نسبت به رنج های او بی تفاوت نبوده و از او دلجویی کرده و علت ناراحتی او را سؤال کند. این مسئله بسیار مهمی در زندگی زن و مرد است که در این مورد با هم متفاوت هستند و زن احتیاج دارد که با او همدردی شود.

در جریان از دنیا رفتن قاسم فرزند پیامبر ﷺ ایشان با اینکه خود بسیار از این واقعه اندوهگین بودند، اما وقتی دیدند که خدیجه ﷺ گریه می کند با او گفت و گو کرده و او را دلداری دادند و با او در مورد غمش صحبت نموده و علت گریه اش را جویا شدند. چنانچه در روایت از

امام محمد باقر علیه السلام نقل شده است: «رسول خدا صلی الله علیه و آله به هنگام وفات، فرزندش قاسم نزد خدیجه علیها السلام آمد، او می‌گریست، به وی فرمود: برای چه گریه می‌کنی؟ گفت: شیرسینه‌ام جاری شده و گریان شدم. فرمود: ای خدیجه! آیا خوشنود نیستی آن‌گاه که روز قیامت فرا رسید، کنار در بهشت بیایی و ببینی قاسم ایستاده است و دست تو را بگیرد و به بهشت راهنمایی کند و تو را در بهترین جای آن - که برای هر مؤمنی است - فرود آورد؟ همانا خدای متعال حکیم‌ترو کریم‌تر از آن است که میوه دل مؤمن را بگیرد، سپس او را برای همیشه عذاب کند.» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۱۸)

بنابراین باتوجه به روحیه بسیار حساس و عاطفی زنان و نیاز فراوان آنها به همدردی و دل‌جویی رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز با دقت کردن به عواطف و احساسات همسران خود با گفتار و رفتار لطیف و زیبا با ایشان برخورد می‌کردند و نیازهای عاطفی آنان را تأمین می‌نمودند.

۶.۳. یاری همسر و ایجاد دلگرمی در خانواده

میزان کارکرد زنان در خانه، اگر بیشتر از میزان کارکرد مرد در بیرون از خانه نیست، کمتر از آن هم نیست. با این حال در جامعه امروز به زحمات زن در خانه و مادری او در خانواده ارج نمی‌دهند؛ بلکه گاهی به دیدی تحقیرآمیز و کار کاذب به آن نگاه می‌کنند.

از مسائلی که در زندگی مشترک پیامبر صلی الله علیه و آله مطرح بود و در تحکیم روابط و خوشبختی خانواده تأثیر زیادی داشت، یاری دادن به همسر در تأمین نیازهای زندگی و انجام کارهای خانه بود. این رفتار حضرت سبب می‌شد تا صفا و صمیمیت در محیط خانواده برقرار شود.

از مصادیق خوش رفتاری، یاری کردن زن در امور منزل است، مرد باید هم با زبان و هم در عمل به زن ثابت کند که یاور اوست و این تصور را نداشته باشد که خانه داری از وظایف زن است. اگر مرد در خانه به یاری زن بشتابد، مشمول ثواب الهی می‌شود.

یکی از آموزنده‌ترین ویژگی‌های رسول اعظم صلی الله علیه و آله که در تحکیم روابط خانواده تأثیر بسزایی دارد این بود که در محیط خانه از کمک به همسران خود دریغ نمی‌کرد. آن حضرت همواره می‌فرمود: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِنِسَائِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ»؛ (نوری، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۲۵۵) «بهترین شما، کسی

است که نسبت به همسران و دخترانش نیکو رفتارتر باشد.»

پیامبر اعظم ﷺ با همه عظمت و موقعیت خویش در منزل کار می کرد و به نگهداری کودکان می پرداخت. در اخلاق آن حضرت گفته شده که با آن شکوه و قدرتی که به پادشاهان نامه دعوت به اسلام می نوشت. در خانه تا حد امکان کارهای شخصی خود را انجام می داد ایشان در خانه خدمتکار اهل خود بود و بر سفره غذای ساده می نشست.

چنانچه در سیره عملی رسول گرامی اسلام ﷺ نقل شده است: «...كَانَ يَخْصِفُ الثَّغْلَ وَيَرْقِعُ الثُّوبَ وَيَفْتَحُ الْأَبَابَ وَيُلْبُ الشَّاةَ وَيَغْقِلُ الْبَعِيرَ فَيُخْلِجُهَا وَيُطَحِّنُ مَعَ الْخَادِمِ إِذَا أَغْيَا...»؛ ﷺ ایشان کفش خود را پینه می نمود لباسش را می دوخت و در خانه را خود باز می کرد و شیر گوسفندان را می دوشید و شتر را می بست و بعد آن را می دوشید و هرگاه خدمتکارش در دستاس نمودن گندم خسته می شد به او کمک می کرد.

آن حضرت دیگران را نیز در یاری رساندن به همسر تشویق می کردند: در روایت است که امام علی علیه السلام فرمود: رسول خدا بر ما وارد شد در حالی حضرت زهرا مشغول به بچه ها بودند و من عدس پاک می کردم. حضرت فرمود: ای ابوالحسن گفتم لبیک ای رسول خدا. فرمود: بشنو از من که جز آنچه را پروردگارم امر کرده نمی گویم، هیچ مردی در امور مربوط به خانه به همسرش کمک نمی کند مگر آنکه در عوض هر تار مویی که در بدنش وجود دارد که ثواب یک سال عبادت که در روزهای روزه باشد و شبها را نماز خوانده است عطا می کند به عطای صابرين، یا علی مرد خدمت عیال خود نمی کند مگر صدیق و شهید یا مردی که خدا برایش خیر دنیا و آخرت خواسته است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱، ص ۱۳۲)

باید در این جا گفت، که بچه داری نیز از کارهای خانه است و شایسته است مردان در اوقات فراغت در این کار سخت و مهم همسر خود را زن را یاری رسانند. برخی از بزرگان نگه داری از فرزند را با همسرشان تقسیم می کردند. به طوری که رسیدگی به کارخانه و فرزندان در روز به عهده زن، و شبها خودشان این وظیفه مهم را برعهده می گرفتند. (پورامینی، ۱۳۸۶، ص ۷۳)

بنابراین آن حضرت در داخل خانه به آسایش و راحتی همسرانش می اندیشید به همین جهت توقعاتشان از اهل خانه کم بود. نه تنها خودش کارهایش را انجام می داد؛ بلکه به اهل

خانه نیز کمک می‌کرد، چرا که کمک مرد در کارهای خانه علاوه بر افزایش عشق و دلدادگی، از نظر بعد معنوی هم تأثیرات شگرفی در تقرب به سوی خدا خواهد داشت.

۷.۳. پرستاری از همسر و درک شرایط ویژه

در شرایط بیماری و ضعف که زن بیشتر از هر زمانی حضور همسرش را در کنار خود نیاز دارد و هم دردی و مراقبت همسر را از نشانه‌های محبت و علاقه وی می‌داند. مرد وظیفه دارد که به همسر بیمارش توجه ویژه نموده. بیشتر از زمانی که او سلامت بود از او دلجویی کرده و در کنار او باشد و به او رسیدگی نماید، زیرا زن در خانه‌ی مرد زحمت کشیده و تمام عمر و جوانی و نیروی خود را در خانه وی برای برقراری و پایداری خانواده صرف نموده است.

وظیفه اوست که در زمان بیماری همسرش و برای درمان او تمام تلاش خود را بکاربرد. در این شرایط پرداخت هزینه‌های درمانی همسر از جمله نفقه‌هایی است که بر مرد واجب است. پیامبر اعظم ﷺ فرمودند: «مَنْ سَعَى لِمَرِيضٍ فِي حَاجَةٍ. فَصَاَهَا أَوْ لَمْ يَقْضِهَا. خَرَجَ مِنْ دُنُوبِهِ كَيَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۶) هر کس برای نیاز بیماری بکوشد -چه آن را برآورده سازد، چه نسازد- مانند روزی که از مادرش زاده شده، از گناهانش پاک می‌شود.

در سیره عملی نبی مکرم اسلام ﷺ پرستاری و همدردی با همسر خود به ویژه در زمان بیماری به خوبی مشهود بوده است. از عایشه روایت است که پیامبر ﷺ همسرانش را با دعا خواندن آرام می‌نمود و با دست راستش به عنوان فال نیک و برای برطرف نمودن بیماری همراه با مهر و محبت نوازش می‌نمود و می‌فرمود: «اللَّهُمَّ رَبَّ النَّاسِ، أَذْهِبِ الْبَأْسَ، اشْفِ أَنْتَ الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا بِشِفَاؤِكَ، شِفَاءٌ لَا يَغَادِرُ سَقَمًا»؛ (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۹۲) «خدایا پروردگار مردم بیماری را برطرف ساز و شفا بده که تو شفا دهنده‌ای، هیچ شفائی به جز شفای تو وجود ندارد. شفایی ده که هیچ بیماری باقی نگذارد.»

زمانی که شوهر با مهر و محبت محل درد در بدن همسرش را نوازش کند و دستش را بر آن قرار دهد گرچه این کار بیماری را برطرف نمی‌سازد و درد باقی می‌ماند، اما تأثیر بسزایی بر روح و روان زن دارد و زن احساس می‌کند که شوهرش او را درک می‌نماید. اما برخی از مردان همسر را

در زمان بیماری درک نکرده و گویا باید زن همیشه سالم و سلامت باشد و زمانی که بیمار شد او را نزد خانواده زن فرستاده تا در آن جا به او رسیدگی شود. (منجد، ۱۳۹۶، ص ۶۱)

بنابراین پرستاری و نگهداری از همسر بیمار علاوه بر اینکه یکی از وظایف شوهر است دارای ثواب و خیر بسیاری است و آثار زیادی برای بقای زندگی دارد. یکی از مهم‌ترین آنها ایجاد علاقه و محبت بیشتر بین همسران است و زن نیز این محبت را فراموش نکرده و اگر زمانی شوهر هم دچار بیماری شد زن بهترین پرستاری را برای شوهر انجام می‌دهد

نتیجه‌گیری

یکی از سنت‌های نیکوی بشری که از دیرباز میان انسان‌ها مرسوم بوده تشکیل خانواده است. برپایی خانواده در سنت انبیای الهی ارزش ویژه‌ای دارد. یکی از بهترین امتیازات مردان الهی و سربقای ماندن ایشان در طول تاریخ اسوه بودن آنها برای بشریت است. رسول خاتم به عنوان کامل‌ترین الگو برای تمام عصرها معرفی شده است. چنانچه سیره خانوادگی ایشان در تمام مراحل زندگی الگوی بشری برای رسیدن به کمالات اصیل انسانی است. پس تمامی خانواده‌ها با تکیه بر گفتار و رفتار پیامبر اسلام ﷺ خود را محک زده، متوجه شوند تا چه اندازه قدم در راه ایشان نهاده و تا چه اندازه با آن فاصله دارند. در این نوشتار روش‌های مهارت‌افزایی عواطف بین زوجین براساس سیره پیامبر اعظم ﷺ از منظر آیات و روایات بیان گردید.

پیامبر اعظم ﷺ با همه صفا و محبت و صداقت با همسران خود زندگی می‌کردند و به تناسب شأنشان ابراز علاقه و دوستی نموده و برخوردشان آن گونه بود که همه آنان خود را نزد آن حضرت محبوب‌تر می‌دانستند. ایشان همسران خود را با القاب زیبا که باعث خوشنودی آنان می‌شد مورد خطاب قرار داده و برای نشان دادن محبت خویش نسبت به آنها برایشان نام‌های زیبا گذاشته و به این طریق سنت و فرهنگ نام و القاب نیکو را در بین مردم رواج دادند.

در سیره گفتاری پیامبرگرامی ﷺ قدردانی و تشکر از زحمات همسران به طور متداول دیده می‌شد. این امر سبب شادی و آرامش و دلگرمی همسران شده و بقای خانواده را در پی داشت.

ایشان حتی از همسرش خدیجه که از دنیا رفته بود، فراوان یاد کرده و زحمات او را برشمرده
برایش دعا می‌فرمود. این گونه برخورد‌های رسول خدا ﷺ در زمانه‌ای که زن موجودی
ضعیف به شمار رفته و هیچ اختیاری از خود نداشت باعث بالا رفتن جایگاه زن شده بود.

ایشان با عذرخواهی سعی در برطرف کردن اختلافات خانوادگی نموده که تأثیر زیادی در
رابطه با همسرانشان داشت و در جاهایی عذرخواهی می‌نمودند که اگر کسی منصفانه به ماجرا
نگاه می‌کرد حکم به برائت آن حضرت می‌داد.

پیامبر اعظم ﷺ در هر فرصتی و برای هر موضوعی آداب اسلامی را به همسران خویش
آموزش داده و یا زمینه یادگیری احکام الهی را برای ایشان فراهم می‌نمودند. سعی ایشان براین
بود تا زمینه‌های لغزش و عوامل آن را از محیط خانه و خانواده خود دور سازند.

امتیاز برجسته زندگی پیامبر اعظم ﷺ نسبت به سایرین ایجاد تفاهم و آرامش در خانواده
بود که با همسران خود رفتار شایسته‌ای داشتند و اگر از آنان راضی نبودند به جای بد رفتاری و
قضاوت نابجا با ایشان مدارا کرده از سر لطف و محبت رفتار نموده و با یکدیگر در این زمینه گفت
و گو می‌کردند، هر چند برخی از همسران ایشان با زیاده‌خواهی موجبات پریشانی آن حضرت را
فراهم می‌ساختند، اما رفتار پیامبر ﷺ با همسرانش همواره توأم با احترام بود. این لطف علاوه
بر آن شامل دوستان آنان نیز می‌شد. برای اثبات دوستی و علاقه خود برای آنان هدیه
می‌خریدند. این کار موجب صمیمیت و محبت بین آنان می‌شد. همان طور که محبت یکی از
ارکان زندگی است عفو و گذشت نیز رکن مهمی است که می‌تواند باعث نگه داشتن خانواده
شود.

پیامبر اعظم ﷺ نیز در تمام دوران زندگی خانوادگی از بخشش و گذشت فرو گذاری
نمی‌کرد. چنانچه بعضی از همسران به خود جرات داده با ایشان بد رفتاری می‌نمودند و روح
پاک آن حضرت را می‌آزردند، اما رسول گرامی اسلام ﷺ که مظهر تجلی رحمت الهی بود.
رفتارهای آنان را تحمل نموده و حتی با خطاهای بزرگ ایشان کریمانه برخورد می‌نمود.

پیامبر اعظم ﷺ توجه ویژه‌ای به نیازهای عاطفی همسران خود داشت و با هم صحبت
شدن با آنان و شنیدن درد و دل‌هایشان نیازهای روحی آنان را پاسخ می‌داد. از مصادیق خوش

رفتاری آن بزرگوار در رابطه با همسران خود این بود که با رفتار و عمل ثابت می کرد که دوست دار خانواده خویش است. یاری همسر در کار خانه و کمک در امور خانه داری و فرزندان و هم چنین پرستاری از آنان در وقت بیماری و ناتوانی که برای همسران بسیار دل پذیر بوده و انگیزه ایشان را در زندگی بالا می برد.

سزاوار است که سیره خانوادگی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم در دو بعد گفتاری و رفتاری، نحوه حسن معاشرت و جایگاه عشق و مودت ایشان نسبت به همسران خویش به عنوان سبک زندگی خانوادگی مطلوب مورد توجه و پیروی کامل قرار گیرد. در حقیقت، خلق عظیم محمدی صلی الله علیه و آله و سلم زندگی مشترک ایشان را تبدیل به الگویی برای تعاملات نیکوی زن و شوهر در خانواده نموده است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۱. ابن الاثیر، أبو الحسن علی بن أبی الکرم، (بی‌تا)، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، تهران: انتشارات اسماعیلیان.
 ۲. ابن حنبل، احمد بن محمد، (بی‌تا)، مسند احمد، بیروت: دارالصادر.
 ۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، (۱۳۷۶)، نجف اشرف: مطبعه الحیدریه.
 ۴. ابن هشام، عبدالملک، سیره النبویه، (۱۳۸۳)، قاهره: مکتبه محمد علی صبی و اولاده.
 ۵. امین، نصرت بیگم، (بی‌تا)، تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن، چاپ اول، نرم افزار جامع التفاسیر، بی‌جا، بی‌نا.
 ۶. بحرانی، سید هاشم، (۱۳۸۹)، تفسیر ترجمه تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن، مترجم: رضا ناظمیان، چاپ دوم، تهران: کتاب صبح.
 ۷. بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۱)، صحیح بخاری، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
 ۸. بیهقی، احمد بن الحسین، (بی‌تا)، سنن الکبری، بیروت: دارالفکر.
 ۹. پرچم، اعظم، فاطمه فتاحی سده، (۱۳۹۷)، بررسی الگوهای همسرمداری انبیاء براساس صفات الهی در قرآن، مجله بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۴۵.
 ۱۰. پورامینی، آمنه، (۱۳۸۶)، راه‌های کسب آرامش در خانواده، چاپ اول، تهران: سمیع.
 ۱۱. ثناگویی، محمد، (۱۳۸۹)، آرامش در خانواده از نگاه اسلام، اختصاصی راسخون.
 ۱۲. الجهوری، عبد الرحمن، (۲۰۱۰)، مشارق الانوار، بیروت: اهل البيت ع.
 ۱۳. حسین زاده، علی، (۱۳۹۵)، همسران سازگار: راهکارهای سازگاری، چاپ سیزدهم، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
 ۱۴. حکیم زاده، فرزانه، (۱۳۹۳)، سبک زندگی رسول خدا با همسرانش، چاپ اول، قم: جامعه الزهراء.

۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی، (۱۳۹۱)، درس‌های پیامبر اعظم ﷺ، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۶. شیخ زاده، محمد جمعه، (۱۳۸۸)، سیره عملی پیامبر اکرم و اهل بیت در خانواده، چاپ اول، قم: جامعه المصطفی.
۱۷. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۸)، ترجمه ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، مترجم: احمد بان پور، چاپ دوم، مشهد، انتشارات استوار.
۱۸. _____، (۱۴۱۳)، من لایحضره الفقیه، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۴)، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین.
۲۰. _____، (۱۳۸۵)، سنن النبی، مترجم: عباس عزیزی، چاپ اول، قم: انتشارات ام ابیها.
۲۱. طبرسی، حسن بن فضل، (۱۳۷۷)، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی.
۲۲. _____، (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: فراهانی.
۲۳. عابدینی، احمد، (۱۳۸۵)، شیوه همسر داری پیامبر به گزارش سنت، مجله بینات، شماره ۵۲.
۲۴. فلاحی، مرضیه، (۱۳۸۶)، رفتار پیامبر ﷺ با همسران، مجله شمیم یاس، شماره ۵۷.
۲۵. قلقشندی، محمد بن عبدالله، (۱۴۲۷)، اتحاف السائل بما لفاطمة من الفضائل، تحقیق محمد کاظم موسوی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۲۶. قمی، عباس، (بی‌تا)، سفینه البحار و مدینه الحکمه والآثار، قم: اسوه.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷)، اصول کافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. مالکی، ابن صباغ، (۱۴۲۲)، الفصول المهمة فی معرفة الأئمة، قم: دارالحديث.

۲۹. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳)، بحارالانوار، بیروت: الوفاء.
۳۰. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۸۶)، میزان الحکمه، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث.
۳۱. مصطفوی، حسن، (۱۳۶۸)، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۲. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۰)، نظام حقوق زن در اسلام، بی جا، تهران: صدرا.
۳۳. معین، محمد، (۱۳۶۲)، فرهنگ معین، چاپ پنجم، تهران: انتشارات سپهر.
۳۴. مکارم شیرازی و همکاران، ناصر، (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۳۵. ملک محمودی الیگودرزی، امیر، (۱۳۸۵)، سیره پیامبراعظم، چاپ سوم، قم: خادم الرضا.
۳۶. منجد، صالح، (۱۳۹۶)، جلوه‌های رفتاری رسول الله با همسرانش و صفات همسر نیک، مترجم: اسماعیل تیل، چاپ اول، ارومیه: انتشارات حسینی اصل.
۳۷. نوری، میرزا حسین، (بی تا)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۳۸. نیشابوری، مسلم بن حجاج، (۱۳۲۹)، صحیح مسلم، بیروت: دارالطباعة العامره.
۳۹. ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی، (۱۴۱۰)، تنبيه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام، چاپ اول، قم: مكتبة الفقيه.
۴۰. الهندی، علاء الدین علی المتقی بن حسام الدین، (۱۴۱۹)، كنز العمال فی سنن الاحوال و الاقوال، چاپ اول، بیروت: دار الكتب العلمیه.

